

کتابخانه حبیب گنج

شادروان نذیر احمد

ترجمه خان محمد صادق جونپوری*

حبیب گنج روستای کوچکی در شهر علیگره است که یادگار کمال علم و فضل مولانا حبیب الرحمن خان شروانی نواب صدر یار جنگ مرحوم است. وی در همین روستا کتابخانه‌ای تأسیس کرد که از نظر نسخه‌های خطی نایاب فارسی، عربی و اردو اهمیت زیادی دارد. تا اکنون فهرستی از این کتابخانه منتشر نشده است و به همین سبب در این مقاله تلاش می‌کنم که کتابخانه و بعضی از نسخه‌های خطی مهم موجود در آن را معرفی کنم.

علاقه و شوق وافر نواب صدر یار جنگ به جمع‌آوری نسخه‌های خطی شبه قاره و جلوگیری از تلف شدن آنها را می‌توان از درخواستی دریافت که در علیگره انستیتوت گزت (۱۲ مارس سال ۱۹۱۹ م) چاپ شده است. از مقاله‌ای که از وی در رساله معارف شهر اعظم‌گر (اکتبر سال ۱۹۳۱ م) با عنوان «کتابخانه حبیب گنج چگونه جمع‌آوری شد» چاپ شده است، چنین برمی‌آید که علاقه و اشتیاق وی به جمع‌آوری کتب، مدیون کتاب‌فروشی به نام عبدالرحیم است که موجب شد او از بچگی به جمع‌آوری کتاب بپردازد. در ابتدا وی به جمع‌آوری کتب درسی روی آورد، سپس به دیوان‌های اردو علاقه‌مند شد. تا سال ۱۸۸۳ م حدود ۱۰۰ یا ۱۵۰ کتاب گردآوری شد. در سال ۱۸۸۵ م

♦ فصلنامه فکر و نظر، دانشگاه اسلامی علیگره، ژانویه ۱۹۶۱ م، ج ۲، شماره ۱، ص ۱۱۸-۹۳؛ اینجا خلاصه آن مقاله ارائه شده است.

* دانشجوی فوق لیسانس فارسی دانشگاه دهلی، دهلی.

وی برای ادامه تحصیل به شهر آگره رفت. در آگره ابتدا رساله مساحت قاضی ابوزید مریوسی را خریداری کرد و سپس نسخه نادر واقعات بابری دانشگاه آگره را در سال ۱۸۸۷ م به دست آورد. در همان دوران با علامه شبلی ملاقات کرد و این آشنایی باعث گسترش دیدگاه‌های وی شد.

وی سپس به دهلی رفت و از مولوی سلیم‌الدین خان کتاب‌هایی را خرید. وی از دهلی نمونه‌های خطاطی مختلفی را نیز به دست آورد. مولانا شبلی باعث آشنایی وی با فروشندگان نسخه‌های خطی شهر لکهنو شد و به زودی اتاق وی از نسخه‌های خطی پر شد.

وی به تشویق مولانا سید محمد علی و علامه شبلی از مصر، سوریه و کشورهای اروپایی نیز نسخه‌هایی به دست آورد. علاوه بر این وی نسخه‌های نادر و نایابی را به طور متفرقه حاصل کرد؛ برای مثال مباحث مشرقیه امام رازی را از بیوه‌زنی به سه روپیه خریداری کرد و نسخه مصور گلستان سعدی را از زن دیگری به دست آورد. وی از حیدرآباد نیز نسخه‌های مهمی خریداری کرد. بعضی از کتابخانه‌های شخصی افراد فامیل نیز به دست وی رسید. وی در سفر حج نیز نسخه‌های خطی نایابی را به دست آورد. بعضی از دوستان و افراد فامیل نیز کتاب‌هایی را به وی هدیه کردند.

نواب صدر یار جنگ بیشتر در صدد جمع‌آوری نسخه‌های خطی مهم بود و از خرید کتاب‌های معمولی پرهیز می‌کرد. در اکتبر سال ۱۹۳۲ م تعداد کتاب‌های این کتابخانه ۴۱۷۳ عدد بود که ۱۰۶۲ عدد از آنها نسخه‌های خطی نادر بودند. در ماه می سال ۱۹۴۴ م این تعداد به ۶۰۹۰ عدد رسید. در حال حاضر تعداد کتاب‌ها خیلی بیشتر شده و هزاران نسخه خطی در آن موجود است.

مولانا اذعان کرده است که در کتابخانه وی حتی یک نسخه نامشروع یا سرقتی وجود ندارد. کتاب‌های مختلفی در این کتابخانه وجود دارند که مولانا آنها را تحت این عناوین مرتب کرده است:

۱. الذهبیات: در این قسمت ۹۹ کتاب مطلقاً وجود دارد که نشان‌دهنده هنر ماوراءالنهر، عرب، ایران، ترکیه، کشمیر و هندوستان هستند.
۲. الخطاطیات: در این قسمت ۱۵ کتاب به قلم خوش‌نویسان بزرگ مثلاً میرعماد و میرعلی کاتب وجود دارد.

۳. الخطیات: تحت این عنوان ۳۵ نسخه خطی نوشته شده توسط بزرگان مثلاً آصف خان، شیخ عبدالحق دهلوی وغیره وجود دارد.
  ۴. المجلدات: ۱۶ نمونه از جلدسازی قدیم.
  ۵. السلطانیات: کتاب‌های مربوط به سلاطین و وزرا در این قسمت نگهداری می‌شوند؛ مثلاً صحیح بخاری کتابخانه ابراهیم عادل‌شاه.
  ۶. الفتوحیات: دو کتاب که همراه غنائم به کتابخانه پادشاهان راه یافت. گوی و چوگان ملاً عارفی که به خط میرعلی کاتب است و پس از فتح گولکنده به کتابخانه عالمگیر شاه راه یافت.
  ۷. المقامیات: ۹۶ عنوان کتاب که محل تحریر روی آنها درج شده است.
  ۸. الختمیات: ۲۶۳ کتاب که مهر دارند.
  ۹. الاقاریبات: ۱۶ کتاب که به افراد فامیل وی متعلق بودند.
  ۱۰. الاستاذیات: ۲۴ کتاب که استادان نواب آنها را تحریر کرده‌اند.
  ۱۱. الحسنیات: ۴۱ کتاب که از نظر خط نادر هستند (بجز خطاطیات).
  ۱۲. القرطاسیات: در این قسمت ۱۱ نوع کاغذ نشان داده شده است.
  ۱۳. العتیقات: تحت این عنوان ۲۳ کتاب قدیمی متعلق به قرن نهم یا قبل از آن وجود دارد. قدیمی‌ترین نسخه متعلق به قرن پنجم است.
  ۱۴. الخطوط: در این قسمت شرح ۱۶ نامه مختلف وجود دارد.
  ۱۵. المصنّفیات: ۳۸ نسخه که به خط مصنف یا مقابله شده با نسخه مصنف هستند؛ مثلاً الاجوبه و الاسوله امام قشیری و ارتیاح‌الاکباد حافظ سخاوی که به خط مصنف کتابت شده‌اند.
- این فهرست بیان‌کننده ذوق و کثرت مطالعه نواب است و نیز کار استفاده از کتابخانه را آسان می‌کند. صدر یار جنگ علاوه بر تهیه این فهرست بعضی از نسخه‌های خطی مهم را نیز معرفی کرده است که نشان‌دهنده فکر والای اوست. وی دیوان عرفی (مرتبه محمد قاسم سراجا که مقدمه‌ای از عبدالباقی نهاوندی دارد) و دیوان طالب آملی را در رساله معارف ماه نوامبر و دسامبر سال ۱۹۲۲ م معرفی کرده است. وی در شماره اکتبر سال ۱۹۲۲ م همین مجله، نسخه خطی شیخ عبدالحق محدّث دهلوی و در شماره

فوریه سال ۱۹۲۹ م یک نسخه خطی صحیح مسلم نوشته شده توسط روح الامین بلگرامی را معرفی کرده است. علامه آزاد بلگرامی در مآثرالاکرام از این نسخه نام برده است. وی در روزنامه معارف سال ۱۹۳۰ م به معرفی نسخه‌ای خطی از صحیح بخاری موجود در کتابخانه خود پرداخته است. این نسخه به کتابخانه ابراهیم عادل شاه بیجاپوری (۱۰۳۷ ق) متعلق بود و این یادداشت در آن وجود دارد:

«جلد اول صحیح بخاری به خط نسخ عرب در آخر کتاب حضرت شیخ المحدثین عقیف الدین گازرونی است، جلد سیاه و ترنج سرخ و جدول طلا نوبسته بابت فتح شهر محمدآباد معروف به بیدر جمع کتابخانه معموره عالم پناه ابراهیم عادل شاه خلد ملکه شده ۹ شعبان ۱۰۲۸ ق^۱»

این کتابخانه در ۵ دسامبر سال ۱۹۶۰ م به دانشگاه علیگره منتقل شد و بخشی از کتابخانه آزاد به آن اختصاص یافت. در این مقاله بعضی از نسخه‌های خطی فارسی موجود در این کتابخانه را معرفی می‌کنیم:

کلیات سنایی (۵/۴۸): ۳۰۴ ورق، ۳۳ ورق اول پاره، نسخه از ۳۴ الف شروع می‌شود. این نسخه براساس موضوع اشعار و نوع شعر مرتب شده است. نسخه اشعار سنایی اندیا آفس (شماره ۹۲۷) و نسخه دانشگاه عثمانیه نیز همین ترتیب را دارد. ترتیب این نسخه به این صورت است:

قسم اول: مقدمه دیوان به قلم سنایی؛

قسم دوم: در توحید رب العالمین جلّ جلاله؛

قسم سوم: در نعت پیغمبر محمد مصطفی صلوات الله و سلامه؛

قسم چهارم: اندر موعظه و زهد و حکمت؛

قسم پنجم: در مدحیات و مرثیاتی؛

قسم ششم: در غزلیات؛

قسم هفتم: فی المقطعات و المرثیاتی و الهزلیات؛

قسم هشتم: رباعیات؛

۱. در مقالات شروانی، ص ۲۷۲، سال ۱۰۰۸ ق تحریر است.

قسم نهم: در مراتب حال انسانی که آن را کنوزالرموز خوانند و سیر العباد الی المعاد نیز خوانند؛

قسم دهم: در کارنامه که به بلخ نوشته بود و سنایی آباد فی الزهد و الموعظه و السلوک و العشق.

بسیاری از اشعار این نسخه در دیوان‌های چاپی وجود ندارند. این سه نسخه علاوه بر مقدمه شامل نامه‌ها نیز می‌شوند که بسیار کمیاب است. ۳۳ صفحه اول کلیات شامل همین مطالب بود که اکنون مفقود شده است. این نسخه در سال ۱۰۱۲ ق در آگره نقل شده است و ترقیمه آن چنین است:

«تمام شد سنایی آباد (مثنوی عقل‌نامه سنایی) و حدیقة‌الحدیقه من کلام الشیخ‌الرئیس، الحکیم الفاضل، خاتم‌الشعرا، مفخرالعلماء، قطب‌الاولیا، ابوالمجد، مجدود بن آدم السنایی روح و روحه و نور ضریحه حامداً و مصلياً و مسلماً به تاریخ شهر شوال سنه ۱۰۱۲ ق^۱ روز سه‌شنبه وقت ظهر مقام دارالخلافه آگره». همین ترقیمه با حذف تاریخ و مقام کتابت در نسخه انڈیا آفس و دانشگاه عثمانیه نیز وجود دارد.

کلیات سعدی شیرازی (۹/۴۸): این کلیات سعدی شیرازی (متوفی ۶۹۲ ق) شامل متن و حاشیه هر دو است. اجزای متن شامل طیبات، بدایع، خواتیم، غزلیات قدیم، صاحبیه، مقطعات، رباعیات، فردیات، مراثی، ملمعات، ترجیعات، المجلس و حکایت می‌شود.

حاشیه شامل این اجزا است: دیباچه، مجالس پنج‌گانه، رساله صاحب دیوان، رساله عقل و عشق، نصیحت‌الملوک، رساله شمس‌الدین، گلستان، بوستان، قصاید. صفحه اول و آخر نسخه مفقود است. این نسخه ۵۰۴ ورق و هر صفحه در متن ۱۹ سطر دارد. این نسخه در سال ۸۱۴ ق نوشته شده است. در صفحه ۴۷۲ چنین آمده است:

۱. در اصل نسخه ۱۰۰۱۲، در ورق ۲۵۱ ب ۷ ذیقعه سال ۱۰۱۲ ق آمده است.

«تمام شد دیوان شیخ مصلح‌الدین سعدی علیه‌الرحمة والغفران بعون الله الملك الديان و الحمد لله رب العالمين على يد العبد الاصغر الفقير جمال اسكافي الكاتب في تاريخ اربعا عشرين محرم الحرام السنة ۸۱۴ ق.»
این عبارت نیز در همان جا نوشته شده است:
«در هشتصد و چهارده از هجرت خیرالبشر این کتاب تحریر یافت و حالا نهصد و نود هشت سال هجرت است که یک صد و هشتاد چهار سال است که نوشته یافته.»
در طرف دیگر کتاب نواب صدربار جنگ مرحوم در سال ۱۳۶۹ م نوشته است که این نسخه ۵۵۵ سال قدمت دارد.

کلیات عماد فقیه (۱۲/۴۸): این کلیات عماد (متوفی سال ۷۷۳ ق) شامل دیباچه‌ی منشور، پنج مثنوی، یک بدون عنوان، صفانامه، صحبت‌نامه، محبت‌نامه، طریقت‌نامه، قصاید، مقطعات، مراثی، غزلیات، مسمطات و رباعیات است و ۵۹۶ صفحه دارد و هر صفحه شامل ۲۵ سطر است. یک ورق از اول و یک ورق از آخر آن مفقود شده است. سال کتابت مشخص نیست. پس از اتمام هر بخش توضیحاتی درباره آن بخش داده شده است؛ ولی سال کتابت ذکر نشده است. از شیوه املا و انشا می‌توان قدمت این نسخه را حدس زد. در این نسخه دال و ذال به صورت مجزا نوشته شده است و عباراتی دیده می‌شود که بعداً اضافه شده است؛ مثلاً در ص ۱۷۰ دوبار چنین آمده است:

«فی نوبت اضعف عبادالله حیدر بن محمد الحسنی فی سنه ثمان و ثمانین و ثمان مائة.»
در ص ۳۰۰ همین عبارت همراه با تاریخ درج شده است. از اینجا می‌توان دریافت که این نسخه مدتها قبل از سال ۸۸۸ ق آماده شده است. شخصی به نام بازید ملک خسرو بین سال‌های ۹۲۷ و ۹۲۹ ق در حاشیه این نسخه اضافاتی کرده است؛ مثلاً در صفحه ۱۷۲ نام و سال ۹۲۷ ق و در صفحه ۲۳۲ سؤال سنه سبع و عشرين و تسع (مائة) نوشته شده است. در صفحات ۲۶۳، ۳۷۳، و ۴۳۶ فقط نام اضافه‌کننده و در صفحه ۵۶۱ تاریخ ۹۲۹ ق آمده است.

۱. شاید نامش دهنامه است (فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ۳: ۵۱۰) و فهرست آصفیه ۳: ۳۶۳.

در چندین مورد نام صاحب کتاب چنین آمده است:
 «این عواری الزمان عبده المذنب المحتاج الرحمة والغفران سید حیدر حسین ابن
 میر محمد حسین خان مرحوم اولاد جناب نواب عمدة الملک موتمن الدوله اسلام
 خان مشهدی».
 علاوه بر مهر این پدر و فرزند مهر افراد دیگر نیز روی این نسخه به چشم
 می خورد.^۱

دیوان شمس الدین طبسی (۲۴/۴۸): از شاعران قرن ششم که نام وی در لباب‌الالباب
 (تألیف ۶۱۸ ق) و آثارالبلاد (تألیف ۶۸۴ ق) آمده است. وی شاگرد رضی‌الدین
 نیشابوری و معاصر خاقانی بود و به عقیده مؤلف آثارالبلاد اشعار وی از اشعار
 خاقانی بهتر بود. در سال وفات وی اختلاف است. بعضی‌ها آن را سال ۶۲۴ و
 بعضی‌ها ۶۲۶ ق نوشته‌اند. وی قبل از اتمام کتاب لباب‌الالباب فوت کرده بود و
 بنابراین وفات وی در حدود سال ۶۱۸ ق نیز محتمل است. شمس در اصناف
 مختلف طبع‌آزمایی کرده است؛ ولی این نسخه فقط شامل قصاید و بعضی از
 رباعیات وی است. این نسخه ۳۴ ورق دارد و هر صفحه حاوی ۲۳ سطر است.
 سال کتابت احدی و عشرين و سبع مائة (۷۲۱ ق) ذکر شده است؛ یعنی قبل از
 آنکه صد سال از وفات مصنف بگذرد، کتابت شده است.

این نسخه به خط نسخ نوشته شده است و کرم‌خوردگی دارد. در ورق ۳۳ ب
 قصاید تمام شده است و از ورق ۳۴ الف رباعی شروع می‌شود و تا ۳۴ ب فقط ده
 رباعی درج شده است و این آخرین صفحه است که ترقیمه نیز دارد. نام کاتب
 محو شده است. فقط لفظ الجیلانی خوانده می‌شود. در آغاز در یک شمسه طلاپی

۱. در کتابخانه مدرسه سپهسالار نسخه‌ای از دیوان عماد با امضای مصنف موجود است که ده سال
 قبل از فوت مصنف کتابت شده است (فهرست کتابخانه ج ۲، ص ۶۴۳). نسخه دیگر این کلیات
 در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد که بدون تاریخ است؛ ولی به عقیده فهرست‌نگار
 به خط مصنف است (فهرست ج ۳، ص ۳۵۹). در نسخه مدرسه تقریباً ۵۰۰۰ بیت و در نسخه
 مجلس ۶۵۰۰ بیت وجود دارد؛ ولی نسخه حبیب گنج ابیات بیشتری را دربرمی‌گیرد. این نسخه
 پس از وفات مصنف مرتب شده و به همین دلیل از وی به دعای خیر یاد شده است.

دیوان شمس‌الدین طبسی نوشته شده است. در حاشیه نسخه در مواقع مختلف اضافاتی صورت گرفته است. در یک صفحه تاریخ احدی الف سنه نیز نوشته شده است. این نسخه علاوه بر قدمت، زینت‌بخش کتابخانه‌های قطب‌شاهیان نیز بوده است. مهر ابراهیم قطب‌شاه (۹۸۸-۹۵۷ ق)، محمد قلی (۱۰۲۰-۹۸۸ ق) و محمد قطب‌شاه (۱۰۳۵-۱۰۲۰ ق) روی سرورق موجود است. بالای صفحه مهر ابراهیم قطب است که عبارت آن به‌سختی خوانده می‌شود:

شهی که نقش نگین ساخت مهر آل مقیم بود سپهر کرم قطب‌شاه ابراهیم
پس از آن یک مهر بزرگ متعلق به محمد قلی قطب‌شاه وجود دارد که نقش آن
چنین است:

ملک جهان مرا که به‌زیر نگین شده از حکم پادشاه جهان آفریده شده
در میان این دو مهر العبد محمد قلی قطب‌شاه نوشته شده است. مهر سوم خوانا نیست.
این نسخه در ۶ ذی‌الحجه سال ۱۳۴۶ ق به‌قیمت شصت روپیه از حیدرآباد
خریداری شد.

دیوان خواجه آصفی (۲۵/۴۸): خواجه آصفی بن مقیم‌الدین قهستانی شاگرد مولانا جامی و وابسته به‌دربار میرعلی شیرنواپی بود. وی علاقه خاصی به‌ملا هاتفی داشت و در تذکره میخانه (ص ۴۵) در این باره سخن گفته شده است. وی در سال ۹۲۸ ق فوت کرد (واله داغستانی).

نسخه‌های مختلفی از دیوان وی یافت می‌شود. در کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگره نیز نسخه‌های متعددی از دیوان وی موجود است. این نسخه به‌خط ایرانی و جدول آن مطلا و مذهب و بین‌السُّطور نیز مطلا است. دو صفحه اول طلایی کار لاجورد است و عبارت زیر روی آن نوشته شده است:

«کتابخانه مبارک سلطان محمد صفوی ملقب به‌سلطان محمد خداپنده دام ملکهم
و حشمتهم در ۹۴۵ قمری فقیر اسمعیل ترکان تحویلدار».

روی این کتاب امضای انگلیسی سرگور اوسلی وجود دارد.

کلیات طالب آملی (۳۰/۴۸): این نسخه خطی از لکهنو به‌دست آمده است.

کلیات عرفی (۴۵/۴۸): این نسخه قدمت زیادی دارد و ترتیب آن به‌این صورت است:

- دیباچه عبدالباقی: ۱۵ صفحه.
- رساله نفسیه: ۱۲ صفحه.
- مثنوی مجمع‌الابکار: ۵۸ صفحه.
- مثنوی فرهاد و شیرین: ۲۸ صفحه.
- قصاید: ۶۲ صفحه.
- ترکیب‌بند: یک.
- ترجیع‌بند: یک.
- قطعات: ۳۲.
- ساقی‌نامه: یک.
- غزلیات: ۵۱۹.
- رباعیات: ۲۳۲ (بعضی ناقص هستند).

این نسخه شامل دیباچه عبدالباقی نه‌اوندی نیز است که در آن علاوه بر شرح زندگی عرفی در مورد تاریخ اجمالی شعر فارسی و جمع و تدوین دیوان نیز سخن گفته است. مؤلف در اثر مشهور خود مآثر رحیمی از این دیباچه نام برده است. نکته جالب این است که در این دیباچه در ذیل تذکره عرفی از مآثر رحیمی نام برده شده است و پرواضح است که این نام‌ها بعداً اضافه شده‌اند. من خود نسخه‌ای از کلیات عرفی را مطالعه کرده‌ام که این دیباچه در آن آمده و نام مآثر رحیمی ذیل زندگی‌نامه عرفی آورده شده است. این نسخه در کتابخانه مجلس شورای ملی تهران به شماره ۱۰۲۶ موجود است؛ ولی ترتیب این دو نسخه متفاوت است و به یقین نمی‌توان گفت که کدام یک ترتیب خود سراجا است. کاتب این نسخه محب علی بن حاجی یوسف شیرازی است که در سال ۱۰۷۰ ق آن را کتابت کرده است. ترقیمه کتاب چنین است:

«تمّت فی کتاب دیوان ملّا عرفی شیرازی غفرالله ذنوبه من تاریخ یوم الجمععه هشتم شهر محرم‌الحرام سنّه سبعین الف (۱۰۰۷ ق) کتبه الفقیر الحقیّر کمترین خلایق محب علی بن حاجی یوسف شیرازی بتوفیق الله الملک المنان».

دیوان فیضی (۲۰۱۹/۴۸، ۲۱): این نسخه کلیات فیضی در سه بخش است. اندازه کوچک، قلم باریک، خط نستعلیق، جدول طلایی است و هر صفحه ۱۷ سطر دارد. در پایان آن سال کتابت ۹۹۵ ق درج شده است؛ یعنی این نسخه نه سال قبل از وفات فیضی مرتب شده است.

دیوان شاهی (۴۲/۴۸): این دیوان متعلق به امیر آقا ملک شاهی سبزواری فیروزکوهی متوفی سال ۸۵۷ ق است که به خط خوش و خوانا نوشته شده و کاتب آن فتح چند است. سال کتابت ندارد. این نسخه به کتابخانه شاهی اوده متعلق است و سه مهر دارد؛ مهر نواب آصف الدوله بهادر، نصیرالدین حیدر و امجد علی شاه. عبارت مهر آصف الدوله:

«یحییٰ خان بهادر هزبر جنگ آصف الدوله»

نقش مهر نصیرالدین حیدر:

«خوشست مهر کتبخانه سلیمان جاه بهر کتاب مزین چون نقش بسم الله»

نقش مهر امجد علی شاه:

«ناسخ هر مهر شد چون شد مزین بر کتاب خاتم امجد علی شاه زمان عالی جناب»

غزلیات سعدی (۹/۴۹): این نسخه شامل سه بخش از غزلیات سعدی یعنی خواتیم، بدایع و طبیات است. عنوان کتاب و جدول مطلا است. متن کتاب ۲۱ سطر و حاشیه ۱۶ سطر دارد. سال کتابت ۷۷۵ ق و کاتب احمد بن ابوسعید است. ترقیمه آن چنین است:

«تمت الكتاب الخواتیم بحمد الله و حسن توفیقه و صلی الله علی خیر خلقه محمد و آله اجمعین و سلم تسلیماً ۷۷۵».

کمی پایین تر از آن نام کاتب با حروف درشت چنین نوشته شده است:

---

۱. چهار نسخه از دیوان امیر شاهی در مدرسه سپهسالار تهران وجود دارد که سه عدد از آنها خیلی مهم است. نسخه شماره ۱۲۰۸ به خط میر علی هروی، نسخه شماره ۱۲۰۹ خیلی نفیس نیست ولی ظاهراً به خط میر علی است و در صفحه اول و روی جلد به صراحت نام میر علی نوشته شده است، نسخه سوم به شماره ۱۲۱۰ در سال ۹۸۳ ق کتابت شده است. به عقیده فهرست نگار شاید این نسخه به خط میر عماد باشد.

«مشقه العبد احمد بن ابوسعید».

دیوان جمالی (۱۳۱/۴۹): این نسخه ناقص‌الاول و الاخر، با خط جلی، جدول طلائی شنگرفی لاجوردی، با تقطیع متوسط است. نسخه شامل ۱۴۹ صفحه است و هر صفحه ۱۵ سطر دارد. چند صفحه اول احتمالاً مفقود است. سه قصیده حمدیه آن کامل است. قصیده اول با بسم‌الله شروع می‌شود. این نسخه در مجموع ۳۹ قصیده دارد که از آن میان پنج قصیده نعتیه، ۱۲ قصیده در مدح پیر سماء‌الدین، هفت قصیده در مدح سکندر لودهی، شش قصیده در مدح بابر و شش قصیده در مدح همایون است. این نسخه همچنین حاوی یک ترجیع‌بند نعتیه، یک ترجیع‌بند عارفانه و یک مرثیه در سوگ سلطان سکندر، یک مرثیه در سوگ پیر خود، دو مرثیه در سوگ فرزند پیر خود و یک مرثیه در سوگ فرزند خود است. در آخر نسخه ترکیب‌بندی عارفانه وجود دارد که ناقص است و نسخه با این ابیات تمام می‌شود:

ماست شراب لایزالی در می‌کده خراب حالی
در دیر مغان چو ما کسی نیست می‌خواره و رند لایبالی

نسخه‌های دیوان جمالی بسیار کمیاب است. بعضی از محققان آن را به جمالی اردستانی منسوب می‌کنند که اشتباه است.

مثنوی نه سپهر (۱۶/۵۰): این نسخه مثنوی امیر خسرو بسیار مهم است و جدول طلائی و خط نستعلیق دارد. صفحه به دو قسمت عمودی تقسیم شده است و هر صفحه ۱۹ سطر و ۳۸ بیت دارد. این نسخه ۵۵ ورق دارد. بر ورق ۵۵ الف این ترقیمه نوشته شده است:

«تَمَّتْ الْكِتَابُ بِعَوْنِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ مِنْ كَلَامِ قَائِلِ مَعْنَوِي أَمِيرِ خَسْرُو دَهْلَوِي فِي شَهْرِ صَفْرِ خْتَمِ بِالْخَيْرِ وَالظَّفَرِ سَنَةِ ۸۸۷ ق.».

مثنوی مجمع‌البحرین (۷۸/۵۰): نام اصلی این مثنوی قصه ناظر و منظور است و مصنف آن کاتبی نیشابوری (متوفی ۸۳۸ ق) است. این مثنوی ذوقافیتین و ذوبحرین است و به‌همین دلیل مجمع‌البحرین نامیده شده است. این نسخه در قطع کوچک و به‌خط سمرقندی قدیم نوشته شده است. سال کتابت ندارد و متعلق به کتابخانه سلاطین قطب‌شاهی است و مهر سه تن از پادشاهان روی آن وجود دارد:

۱. ابراهیم قطب‌شاه (م: ۹۸۸ ق):
«شهی که نقش نگین ساخت مهر آل مقیم بود سپهر کرم قطب‌شاه ابراهیم»
۲. محمد قلی قطب‌شاه (م: ۱۰۲۰ ق):
«ملک جهان مرا که به‌زیر نگین شده از حکم پادشاه جهان‌آفرین شده»
در میان آن‌العبد محمد قلی قطب‌شاه نوشته شده است.
۳. محمد قطب‌شاه (م: ۱۰۳۵ ق):
«مهر سلیمان زحق گشته میسر مرا نقش نگین دل است حیدر^۱ صفدر مرا»
میرعلی شیرنویسی در مجالس‌التفایس از دو مثنوی دیگر کاتبی به‌نام‌های حسن و عشق و بهرام و گل‌اندام نام برده است ولی این مثنوی‌ها کمیاب هستند و این امر اهمیت این نسخه را بیشتر می‌کند. این نسخه ۴۰ ورق و هر صفحه ۱۵ سطر دارد.
خلاصه‌الکلام (۱۶۲/۵۰): تذکره‌نویس مشهور علی ابراهیم خان خلیل در سال ۱۱۹۸ ق شرح حال ۷۸ شاعر مثنوی‌گو را با نمونه کلام آنها در کتابی جمع‌آوری کرد که به‌نام خلاصه‌الکلام مشهور است. این نسخه کمیاب است و در بانک‌پور دو نسخه^۲، در دانشگاه آکسفورد (بادلین/۳۹۰) یک نسخه و در لیندسیانا ۱۷۷۵ (شماره ۳۱۸) یک نسخه این اثر موجود است. نسخه مورد نظر حجیم ولی ناقص است و در آن فقط نام ۱۴ شاعر زیر آمده است: قدسی، قاسم، کاتبی، کلیم، کریم، مسیحا، مسکین، منت، منیر، مکتبی، مه‌ری، مسیح کاشی، مولوی رومی و مولانا نظامی.
مثنوی معمائی قاسم کاهی (۲۵۱/۵۰): کاهی از شاعران مشهور عهد همایونی و اکبری است و کلام وی به‌کوشش دکتر هادی حسن منتشر شده است؛ ولی این مثنوی در زمان دکتر هادی حسن یافت نشده بود. مجموعه ناقصی از این معنیات در کتابخانه‌ی اختر میا جوناگری وجود داشت که به‌کوشش غضنفر صاحب (اردو کالج، کراچی) در رساله اردو (جولای ۱۹۵۴ ق) چاپ شد؛ ولی به‌علت ناقص‌الطرفین بودن، وی به‌یقین نتوانست درستی انتساب آن را تأیید کند. پس از دریافت نسخه

۱. در معارف صفدر حیدر آمده است (ندر محمد قلی قطب‌شاه، ص ۱۶۹).

۲. فهرست: ج ۸، ص ۷۰۴ و ۷۰۵ در نسخه بزرگ حرف دال و ذال نیست.

کامل آن در کتابخانه حبیب گنج در درستی انتساب آن شکی باقی نمی ماند. من به کمک این دو نسخه متن کامل این مثنوی را در مجله اورینتل کالج (نوامبر ۱۹۵۸ ق) منتشر کردم. نسخه حبیب گنج کامل است و ترقیمه آن چنین است: «تمام شد نسخه معمای من تصنیف مولانای قاسم گاهی به روز چهارشنبه به تاریخ بیست و نهم شهر شوال سنه ۴۶ جلوس پادشاه اورنگ زیب عالمگیر غازی مطابق ۱۱۱۳ ق... در قصبه سوجهت به دست احقرالعباد محمد ظریف ولد محمد حیات متوطن قصبه تحاره صورت تحریر پذیرفت».

منتخب مثنوی مسمی به باغ گلین (۱۹/۲۱): محمد سعد در سال ۱۱۰۵ ق این منتخب را مرتب و خوشحال خان آن را در سال ۱۱۰۶ ق کامل کرد. این نسخه تعدادی مهر و عرض دیده دارد. در آخر کتاب دو مهر از سلاطین آوده (امجد علی شاه و نصیرالدین حیدر) نیز وجود دارد.

لوايح جامی (۷۹/۲۱): عنوان این نسخه طلایی لاجوردی، مطلا مذهب، کاغذ دفتی زرافشان و حاشیه زرافشان است. کاتب این اثر محمد محسن هروی است و تاریخ کتابت ذیقعه سال ۱۰۰۳ ق درج شده است. بر لوح کتاب این عبارت نوشته شده است:

«لوايح بابة گذراينده مير معز، چهاردهم ربيع الثاني ۱۰۹۶ ق داخل کتابخانه سرکار عالی شد».

بالای این عبارت مهر «قابل خان خانه زاد عالمگیر پادشاه» وجود دارد. **مرأة المعانی (۱۳۷/۲۱):** مولانا جمالی دهلوی از شاعران بزرگ فارسی است و مجموعه اشعار وی بسیار کمیاب است. در کتابخانه حبیب گنج یک مثنوی به این نام وجود دارد که بدون هیچ تردیدی تصنیف جمال دهلوی است. متأسفانه کاتب و سال کتابت این نسخه معلوم نیست. این نسخه ۲۴ ورق و هر صفحه آن ۱۵ سطر دارد و حاوی حدود ۷۰۰ شعر است. این مثنوی رنگی عارفانه دارد که نشان دهنده حال و هوای مصنف است.

مکاتیب سنایی (۱۴۵/۲۱): تقطیع خورد، خوش خط، نسخ خفی، کاتب و سال کتابت ندارد، طرز خط و کاغذ قدیم، اوراق ۵۲.

تاکنون چهار نسخه از مکاتیب سنایی یافت شده است. نخست همین نسخه است و نسخه دوم را آقای سرور گویا در کابل کشف کرده است. وی بخش‌هایی از نسخه را که خوانا بود در رساله آریانا کابل به چاپ رساند. نسخه سوم و چهارم در کلیات سنایی دانشگاه عثمانیه و دیوان هند لندن وجود دارد. در این دو نسخه، این نامه‌ها پس از مقدمه و قبل از منظومات قرار گرفته‌اند. نسخه مکاتیب سنایی متعلق به کتابخانه حبیب‌گنج نه فقط از نظر ترتیب نامه‌ها مشابه این دو نسخه است، بلکه از نظر اشتباه‌ها نیز هر سه این نسخه‌ها با هم تشابه دارند و معلوم می‌شود که این مجموعه زمانی جزء همین کلیات بوده است. ۳۳ ورق ابتدای نسخه حبیب‌گنج مفقود است و احتمالاً این اوراق شامل مقدمه و نامه‌ها بوده است. این مجموعه مکاتیب جزء کلیات نیست؛ چرا که اندازه این دو با هم فرق دارد.

مثنوی گوی و چوگان ملأ عارفی^۱: این نسخه به دست استاد ملأ میرعلی کاتب^۲ در سال ۹۲۶ ق در هرات نوشته شده است. این کتاب در آغاز در کتابخانه قطب‌شاهیان بود و پس از فتح گولکنده توسط عالمگیر پادشاه به مالکیت کتابخانه تیموری درآمد. مبلغ ۲۰۰۰ روپیه روی نسخه درج شده است. در سال ۱۱۹۷ ق این نسخه به قیمت دویست روپیه فروخته شد. در سال ۱۲۶۴ ق قطب‌الدوله آن را به ۲۵۰ روپیه خرید. در سال ۱۳۲۱ ق این نسخه برای کتابخانه حبیب‌گنج به قیمت ۱۷۰ روپیه خریداری شد. ترقیمه آن چنین است:

«کتبه العبد الفقیر المذنب علی الحسینی الکاتب غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه فی اوایل شهر ربیع‌الاول سنه ست و عشرين و تسع مائة بمدینة الهراة».

روی نسخه یادداشت‌های مختلفی وجود دارد؛ برای نمونه:

«کتابگوی و چوگان به خط ایام کمال استادالکتاب ملأ میرعلی بابت فتح گولکنده غره ذی‌الحجّه سال سی و یکم جلوس اقبال تحویل سهیل نموده شد. عدد

۱. بهارستان: عارفی هروی است صاحب کتاب گوی و چوگان و آن نظم سرآمد وی است.

۲. وی در عهد بابر پادشاه در ماوراءالنهر می‌زیست و در سال ۹۵۱ ق در سن ۷۰ سالگی وفات یافت، (ن.ک. مذکر احباب)

اوراق سه و سی و قیمت دو هزار رویه، چهار صد و نود و دو اشعار». **مثنوی مولانا روم** (۲۱۶/۲۱، ۲۱۷): این نسخه کتابت شده در سال ۷۱۲ ق بسیار اهمیت دارد. مولانا در سال ۶۷۲ ق فوت کرده است؛ یعنی این نسخه ۴۰ سال پس از درگذشت وی نوشته شده است و از قدیمی‌ترین نسخه‌های مثنوی به‌شمار می‌رود.^۱ این نسخه قبلاً در کتابخانه عالمگیر پادشاه قرار داشت و چهار مهر این پادشاه روی کتاب ثبت شده است که نام محمد اورنگ‌زیب پادشاه به‌وضوح روی آن دیده می‌شود. ترقیمه آن چنین است:

«بعون الخالق القوی فی ثانی عشرین شهر ربیع الثانی سنة اثنی عشر و سبع مائة». این ترقیمه در آخر دفتر سوم قرار دارد. حاشیه‌ها به‌قلم دیگری نوشته شده‌اند. از تاریخ کتابت که در سه جای مختلف این نسخه آورده شده، چنین برمی‌آید که این حاشیه‌ها در سال ۸۵۳ ق بر آن افزوده شده است.

در انتهای دفتر اول:

«اگر تاریخ این داری تو امید رخ احمد» بین مانند خورشید»
(ق ۸۵۳)

در انتهای دفتر دوم:

«گر همی خواهی تو تاریخ کتاب هست رمز مثنوی» اندر حساب»
(ق ۸۵۳)

در انتهای دفتر سوم:

«اگر تاریخ این مکتوب خواهی فرو خوانی تو از ذوق الهی»
(ق ۸۵۳)

یک مهر اورنگ‌زیب در خاتمه دیباچه دفتر اول به‌صورت محو شده و سه مهر همین پادشاه در انتهای دفتر ششم به‌صورت خوانا وجود دارند.

۱. نسخه‌های قدیمی مثنوی عبارتند از: میونخ استیت ببلوتیک، شماره ۴۵ به‌خط موسی بن یحیی بن حمزه‌الحوالدی فی تاریخ ۴ شعبان ۷۰۶ هجری (فقط دفتر دوم)، میونخ شماره ۳۵ به‌خط محمد بن الحاج دولت‌شاه بن یوسف الشیرازی فی تاریخ ۱۵ ذیحجه ۷۴۴ ق، موزه بریتانیا: (۵۰۰۲) به‌خط علی بن محمد فی تاریخ ۷۱۸، پروفیسور نیکلسون، مکتوبه ۷ ربیع‌الاول ۸۴۳ ق این اطلاعات از دو صفحه اول این نسخه اخذ شده‌اند.

طبقات شاهجهانی (۴۶/۲۲): مؤلف این تذکره محمد صادق است که صاحب اثر دیگری به نام **کلمات الصادقین** نیز است که شامل تذکره ۱۲۵ تن از بزرگان و عرفای شهر دهلی است و نسخه‌ای از آن در بانک‌پور (جلد ۸ شماره ۶۷۱) موجود است. برادر وی محمد یوسف کشمیری از شعرای عهد جهانگیری بود که در سال ۱۰۲۳ ق فوت کرد. یک جزء طبقات شاهجهانی در سال ۱۰۴۶ ق کامل شده بود. این کتاب به ده طبقه تقسیم شده است و هر طبقه سه باب دارد که در آن شرح حال سادات و اولیا، علما و فضلا و شعرا به ترتیب بیان شده است و مطالعه آن برای فهم زندگی ادبی و علمی سه دهه بسیار مفید است:

طبقه اول: عهد تیموری: ۷۷۰ تا ۸۰۷ ق

اولیا: ۲۶، علما: ۱۹، شعرا: ۱۰

طبقه دوم: عهد شاهرخ: ۸۰۷ ق به بعد

اولیا: ۳۷، علما: ۳۳، شعرا: ۱۰

طبقه سوم: عهد میرزا سلطان محمد: ۸۵۰ به بعد

اولیا: ۱۹، علما: ۱۷، شعرا: ۱۱

طبقه چهارم: عهد میرزا ابوسعید: ۸۵۴ ق به بعد

اولیا: ۱۵، علما: ۱۵، شعرا: ۱۴

طبقه پنجم: عهد عمر شیخ میرزا پسر سلطان ابوسعید

اولیا: ۲۷، علما: ۳۰، شعرا: ۹

طبقه ششم: عهد بابر: ۹۰۰ تا ۹۳۹ ق

اولیا: ۴۷، علما: ۳۳، شعرا: ۶

طبقه هفتم: عهد همایون: ۹۴۰ ق به بعد

اولیا: ۲۶، علما: ۲۶، شعرا: ۹

طبقه هشتم: عهد اکبر: پس از ۹۶۳ ق

اولیا: ۹۰، علما: ۶۴، شعرا: ۱۶۵

طبقه نهم: عهد جهانگیر: پس از ۱۰۱۴ ق

اولیا: ۵۵، علما: ۲۵، شعرا: ۳۱

طبقه دهم: عهد شاه جهان: پس از ۱۰۳۸ ق

اولیا: ۳۷، علما: ۲۶ شعرا: ۲۸

مجموع اولیا: ۳۷۹، علما: ۲۸۸، شعرا: ۲۹۳

فقط سه نسخه از این تذکره مهم موجود است. استوری در پرشین لترچر (ص ۷۲-۱۱۷۱) سه نسخه این تذکره را نام برده است؛ ولی نسخه حبیب گنج جدا است. این نسخه در دو قسمت است و ۲۷۵ ورق دارد. خط جلی نستعلیق است و هر صفحه ۱۹ سطر دارد. ترقیمه آن چنین است:

«الحمد لله... این کتاب لاجواب طبقات شاه جهانی فارسی به دست احقر العباد بنده محمد سعید خلف حافظ محمد عظیم الله خان تونکی به تاریخ ربیع الثانی ۱۳۴۴ ق قدسی صورت تحریر یافت».

در فهرستی که مولوی معین الدین ناظم کتابخانه آن را آماده کرده است، این عبارت اضافه شده است:

«از کتابخانه نواب عبدالله مرحوم واقع ریاست تونک راجپوتانه به حسن توجه مولوی محمود الحسن خان تونکی به قلم محمد سعید برای این کتابخانه نقل شد».

از این عبارت چنین برمی آید که یک نسخه از این تذکره در تونک نیز موجود است؛ ولی استوری اطلاعی درباره آن نداشته است. نسخه موجود در کتابخانه حبیب گنج فهرست ۲۱ صفحه ای جداگانه ای دارد.

حدایق الانوار (۲۶/۲۳): این کتاب جامع العلوم، ستین یا ستینی نیز نامیده می شود و نسخه های مختلفی از آن موجود است. بعضی نسخه ها شامل ۴۰ علم و بعضی دیگر شامل ۶۰ علم هستند که ستینی نام دارند. این کتاب مشهورترین اثر امام فخرالدین به زبان فارسی است که در سال ۵۷۴ ق به نام علاء الدین تکش خوارزم شاه نوشته شده است. نسخه کتابخانه حبیب گنج مزین به خط علامه عبدالجلیل بلگرامی (م: ۱۱۳۸ ق) است. وی در آغاز کتاب شرح حال امام فخرالدین رازی را در یک صفحه آورده است و در انتهای آن چنین امضا کرده است:

«مالکه عبدالجلیل الحسینی الواسطی»

این نسخه ۱۵۹ ورق و هر صفحه ۱۸ سطر دارد. فهرست کتاب مقدمه ای نیز دارد.

مذکر احباب (۱/۵۱): تذکره شعرای پس از میرعلی شیرنواپی که در بخارا و اطراف آن می‌زیسته‌اند. این کتاب به‌نوعی تکمله مجالس‌النفایس است. مؤلف کتاب بهاء‌الدین حسن نثاری بخاری است که در سال ۹۷۴ ق این اثر را تألیف کرده است. وی خود می‌نویسد:

«چون این تذکره از هر باب مذکر احباب بود نام و تاریخش مذکر احباب گشت. تاریخ:

چون درین تذکره زبان قلم ذکر احباب کرد از هر باب نام و تاریخ سال اتمامش گشت از آن رو مذکر احباب»

این تذکره شامل یک مقاله، چهار باب و یک خاتمه است. هر باب شامل چندین فصل است. این نسخه قدیمی‌ترین نسخه مذکر احباب است که شش سال پس از تصنیف در سمرقند کتابت شده است.^۱ ترقیمه آن چنین است:

«اللهم اغفر لمؤلفه و کاتبه و قاریه و من نظر الیه بجرمت محمد صلی الله علیه و علی آله و سلم تم بالخیر ببلدة المحفوظه سمرقند بهجرة النبویه نهصد و هشتاد کتبه فقیر میرک».

نسخه‌ای دیگر از این تذکره در این کتابخانه موجود ولی ناقص‌الآخر است.

خلاصه‌الاشعار (۲۴/۵۱): این تذکره اثر تقی کاشی و قسمت آخر آن متعلق به معاصران مؤلف است و با نام خاتمه در سال ۹۹۳ ق برای نخستین بار آماده شد و بارها مورد تجدید نظر قرار گرفت و به‌همین دلیل نسخه‌های مختلف خاتمه با هم فرق دارند. مصنف چند نسخه به‌عنوان خلاصه آن آماده کرد. نسخه مورد بحث ما نیز خلاصه خاتمه و شامل شرح حال شاعران زیر است:

میرزا قلی میلی، ولی دشت بیاضی، حسین ثنایی، نورالدین ظهوری، نظیری نیشابوری، شیخ فیضی، شیخ عبدالسلام، عرفی شیرازی، قاضی نورالدین، شانی

۱. نسخه موزه بریتانیا متعلق به سال ۹۸۷ ق است که تا آن زمان قدیمی‌ترین نسخه به‌شمار می‌رفت (استوری پرشین لیتیریچر، ص ۸۰۲). این نسخه به‌خط نستعلیق و شامل ۱۱۰ ورق است و هر صفحه ۱۵ سطر دارد.

تکلو، طوفی تبریزی، عجزی تبریزی، سید محمد جامه‌باف، فکری مشهدی، شوقی مشهدی، سحابی نجفی (ناتمام).

این نسخه ناقص‌الآخر است و ۴۷۱ صفحه، ۲۴ سطر دارد. در حاشیه مواردی اضافه شده و در بعضی جاها خط مؤلف معلوم می‌شود.

عرفات‌العاشقین (۳۲/۵۱): این تذکره تقی اصفهانی کمیاب است. بنده در ماهنامه معارف (ژانویه ۱۹۵۶ م) و اسلامک کلچر (اکتبر ۱۹۵۸ م) نسخه‌های مختلف آن را معرفی کرده‌ام. نسخه کامل آن در دو جلد در بانکی‌پور وجود دارد که فقط شاعران دو حرفی از آن خارج هستند که اسمشان با ح شروع می‌شود. نسخه کتابخانه ملی تهران با وجود اینکه در کتابخانه‌های شاهی نگهداری شده؛ ولی دارای اغلاط است. در این نسخه عرّفه دوم و سوم از حرف کاف و سه عرّفه حروف گاف و لام مفقود هستند. بعضی قسمت‌ها در کتابخانه آصفیه حیدرآباد هند و دو نسخه آن در اروپا وجود دارد. نسخه کتابخانه حبیب‌گنج جزوی از تذکره کاملی است که فقط شامل عرّفه ح تا ش است و عرّفه ش نیز در آن ناقص است. آخرین شاعر محمد رضا المشهدی و قبل از آن خواجه محمد حسین شفایی است. این نسخه به‌خط نستعلیق قدیم نوشته شده و ۲۸۴ ورق است و متن کتاب ۲۵ سطر و حاشیه آن ۱۸ سطر دارد.

مردم دیده (۲۶/۵۱): این تذکره نایاب است و استوری نیز نامی از آن نبرده است. در مجله اورینتل کالج نام آن جزء تذکره‌هایی آمده است که اثری از آنها نیست. بنده در مجله معارف (ژوئن ۱۹۵۷ م) این نسخه را معرفی کرده‌ام. این تذکره در مجله اورینتل به‌صورت پی‌درپی منتشر شده است.^۱

مونس‌الاحرار (۳۷/۵۱): رشیدالدین وطواط (م: ۵۷۳ ق) کتاب *حداث‌الاسحر* را در موضوع صنایع بدایع تألیف کرد و در آن برای توضیح هر صنعت، اشعار استادان گذشته را شاهد آورد. احمد بن محمد کلاتی اصفهانی یکی از فضلالی اواخر قرن

۱. این تذکره به‌تصحیح علی‌رضا قزوه از کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ایران در سال ۱۳۹۰ ش چاپ شده است.

هفتم هجری با انتخاب هزاران شعر از آثار استادان، مجموعه ضخیمی در موضوع صنایع و بدایع مرتب کرد و آن را تکلمه حدائق السحر قرار داد و اسم آن را مونس الاحرار گذاشت.

چند سال پس از کلاتی چند مجموعه دیگر نیز از این قبیل آماده شد که دو نسخه از این نوع تاکنون کشف شده است. نخستین مجموعه متعلق به محمد پسر بدر جاجرمی است که ۳۹ سال پس از مجموعه کلاتی در سال ۷۴۱ ق مرتب شده است و نام آن نیز مونس الاحرار است و مانند مجموعه کلاتی سی باب دارد. مجموعه محمد ۲۰۰ شاعر را دربرمی گیرد. جای تعجب است که مجموعه کلاتی در اختیار محمد بوده است؛ ولی وی به استفاده از آن اقرار نمی کند. ابواب هر دو تذکره یکسان است و محمد عبارات دیباچه کلاتی را من و عن نقل کرده است. سه نسخه این مجموعه یافت شده است.

سومین مجموعه از این نوع متعلق به علی بن محمد معروف به تاج حلاوی و نام آن دقایق الاشعار است. این کتاب نیز سی باب دارد و ترتیب آن مشابه تذکره کلاتی است. این تذکره شامل ۵۷ شاعر است که از آن میان ۴۲ شاعر در تذکره کلاتی نیز آمده اند. فقط یک نسخه این تذکره در کتابخانه بودلین وجود دارد.

این نسخه کلاتی منحصر به فرد است. کتاب به خط نستعلیق جدید و در اندازه بزرگ نوشته شده است و ۱۴۰۷ صفحه دارد.